

FALUSI MÁRTON

A nemzeti irodalomtörténet-írás esélyéről

(Részletek egy készülő könyvből)

A mai irodalomtudomány értelmezési keretei nagyjából az 1980-as évek második felében alakultak ki,¹ mert annak beszédmódját ekkor kezdte radikálisan átformálni a kortárs nyugati filozófiák recepciója; a költészettörténetről és a „prózapoétikai fordulatról” a korábbiaktól eltérő nyelven szóltak. Ezt a változást a tudósok a primér irodalomban jellemzően Esterházy Péter,² Nádas Péter,³ Hajnóczy Péter,⁴ illetőleg Tandori Dezső,⁵ Petri György,⁶ Oravecz Imre⁷ indulásához, hagyományfelfogásához és nyelvszemléletéhez kötik. A posztstrukturalista irányzatok különös fénytörésbe helyezik haza és haladás dichotómiáját. Bár irodalom-historiográfiai nézőpontból a teleologikus narratívával a diszkurzív tudományosság leszámolt, amit a teória az ajtaján kidobott – talán logikai szükségszerűségből is –, a célelvőség, visszalopakodott az ablakán. A „nagy elbeszélésekbe” vetett bizalom ugyan megingott, ám „nagy elbeszélésként” a szocialista realizmus és a nemzeti történetírás fogalmait azonosították csupán, progresszív fejlődési irányként pedig a „posztmodernizmusnak” egy sajátosan magyar felfogását határozták meg a tudósok.

A mai magyar irodalomtörténet-írás elhatárolja magát – afféle „tudományosság előtti” korszakként – az 1980-as, ’90-es éveket megelőző irodalmi beszédmódoktól; egyszersmind az irodalom történetét a jelen „paradigmatikus kódjából” visszamenőlegesen konstituálja, azt tételezve értékesnek, ami a jellegadóként azonosított kortárs szemléletmód előfutára.

Az irodalomtörténészek a klasszikus életműveket retroaktívan is abból a szempontból „rubrikázzák”, hogy mely alkotói periódusok, opusok tekinthetők „előremutatónak”; a későbbi törekvéseket „megelőlegező” tendenciákat keresik.

Szembeötlő, hogy a magyar irodalomtudomány diskurzusában milyen jelentőséghez jutottak a „haza” és a „haladás” elbeszéléseinek egymással vitatkozó keretrendszerei. Könyvem tézise szerint e két tudományos keret jobban megérthető az eszmetörténeti előzmények következményeként, mintsem a tudományosság és a „pre-szcientista képzetalkotás”⁸ közötti különbségtételként. A „nemzeti” fogalma a mai irodalomtudományban afféle mágikus pre-szcientizmust jelöl, amely egy tudományelméleti és egy eszmetörténeti vonatkozást rejt magában. Tudományelméleti szempontból a kutatók az értékmentesség helyett az ideológiakritika pártját fogják: az új irodalmi jelenségek új módszereket követelnek, sőt: az új módszerek alkalmasabbak is az irodalomtudomány régi előítéletektől való megtisztítására. Ez a szemléletmód – szemben a korábbival – igazolható és ellenőrizhető. Eszmetörténeti szempontból pedig azért látszik alkalmasabb keretnek, mert amíg a „nemzeti” önkényesen a valóságreferencia és az identitás megszilárdításának szolgálatába állítja az értelmezést, addig a posztmodern felismeri a múltat a jellel összekötő alakulástörténet valódi hajtóerejét, az „irodalom külpolitikájának” funkcióvesztését, valamint a személyes és a közösségi identitás elbizonytalanodását.

E két mozzanat mindazonáltal egymást feltételezi: a nemzeti szemléletmód (a *haza* kódrendszere) azért teljesít rosszul tudományosan, s így nem verifikálható vagy falszifikálható, mert nem képes a múlt és a jelen összekötésére. A múltat azért értelmezi önkényesen, mert csupán a nemzeti identitás konstituálásában látja funkcióját, a jelent pedig azért, mert azt a funkciót kérné rajta számon, amelyet a kortárs irodalom eminensen elutasít: az identitás stabilizálását.

1 KULCSÁR SZABÓ Etnő: *A zavarbaejtő elbeszélés*, Kozmosz Könyvek, Bp., 1984. Lásd ehhez a narratívához: MÁRKUS Béla: *Szólamról szólamra*, Magyar Művészet, 2014/1., 77–87., valamint RADNÓTI Sándor: *A posztmodern zsandár*, Holmi, 1998/5, 739–746.

2 ESTERHÁZY Péter: *Termelési regény (kissregény)*, Magvető, Bp., 1979.

3 NÁDAS Péter: *Egy családregény vége*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977.

4 HAJNÓCZY Péter: *A Halál kilovagolt Perzsiából*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979.

5 TANDORI Dezső: *Egy talált tárgy megtisztítása*, Magvető, Bp., 1973.

6 PETRI György: *Magyarázatok M. számára*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971.

7 ORAVECZ Imre: *Héj*, Magvető, Bp., 1972.

8 Lásd ehhez: JULIO CORTÁZAR: *Poétikakísérlet* (ford. SCHOLZ László) <http://www.c3.hu/scripta/nagyvilag/98/0708/02poet.htm> (2016. 07. 08.) „Ha még további bizonyítékra volna szükség, hogy a költőt nem érdekli az öncélú megismerés, érdemes lenne összehasonlítani a haladás költészeti és tudományos fogalmát. A tudomány valamiképpen a haladás akarása, szándék, hogy a hibák helyére az igazság kerüljön, a tudatlanság helyére pedig a tudás. S e tudás minden eleme egymásra épül a tudomány általános megformálásában. A költő ezzel szemben nem vágyik semmiféle haladásra [...]”

Az úgynevezett „kritika-vitában” (1994–95)⁹ előződt ki az az ellentét, hogy immár végérvényesen és egyeduralkodóan felváltja-e, avagy sem, a nemzetközileg is kommenzurábilis, filozófiai kategóriákat mozgósító, tudományos kritikai nyelvhasználat a korábbi, „esztétizáló”, „impreszionista”, „élményszerű” kritikai nyelvhasználatot, amely – bírálói szerint – szubjektivista és önkényes. Ugyanakkor még egy másik területen is elmarasztható a korábbi, „tudományosságában” aluteltjesítő irodalomértelmezői világkép: mivel az irodalmat főként – és állítólag reflektálatlanul – a valóságábrázoló funkciójában ragadja meg, károsan esszencialista és antidemokratikus, amit a *haladás* kódrendszere hivatott oponálni.

Amikor azonban e posztmodern szemléletmód irodalomtörténeten dolgozik, immanens ellentmondásba keveredik saját premisszáival. Noha tudományos latolgatásai az irodalom valódi természetét kendőzetlenül fürkészik, egyvalamiről mégsem beszélhet nyíltan: arról az ideológiáról, amely áthidalja azt a kétségtelen összefüggést, hogy a kulturális emlékezet nem állítható elő az irodalom kollektív létmódjának elismerése nélkül. Az „áthidaló megoldásoknak” három alapvető típusa különíthető el. Az első Kulcsár Szabó Ernő képviseli, aki lényegében megkülönbözteti a mibenlétre rá nem kérdező, *naiv irodalmat* – a primér és a szekundér műveket egyaránt – a megértőképeség problémáival szembenező *valódi irodalomtól*.¹⁰ A második típust Margócsy István neve fémjelzi, aki a magyar irodalomtörténetet „filozofikussága”, illetve annak mértéke alapján osztályozza és korszakolja. (A két típus nem áll távol egymástól, hiszen a Margócsy által preferált, a „filozofikusság” követelményének magas szinten megfelelni tudó irodalom voltaképpen azonos a Kulcsár Szabó-i értelemben vett „valódi irodalommal”). A harmadik stratégia a magyar irodalmat a világirodalmi tendenciák követésével, a lépéstartással, illetőleg a felzárkózás-

sal mérő Szegedy-Maszák Mihályé.¹¹ Voltaképpen e három technika alulreflektált elegyítése miatt nem tekinthető sikeres vállalkozásnak *A magyar irodalom története*¹² című, legutóbbi történetírói vállalkozás (a szakmai fogadtatás¹³ és a pedagógiai használat alapján állítjuk ezt).

A fent említett irodalomteoretikusokkal ellentétben Görömbei András az irodalom lényeges elemének tartja közösségi funkcióját. „Az irodalom az egyén és a közösség önkifejezése, öntanúsítása”¹⁴ – írja. „Létéredekű” szemléletmódjában a nemzettudat nem áll szemben a korszerű tudományossággal: „Az önazonosságunk kultúránk történeti eredménye is, folyton változó, folyton alakuló ez az önazonosság.”¹⁵ Papp Endre számára a nemzeti irodalomtörténet szemléletmódként az irodalomtudomány felett álló totalitás, voltaképpen a nemzettudat irodalomtörténete, s többször sürgette egy „nemzeti szempontú irodalomtörténet” megírását.¹⁶ Papp szerint „az egyéni cselekvés emlékezete döntően a nemzeti hagyományban kap helyet és értelmet, létének mementóját tőle remélheti. A nemzettudat a személyes azonosságtudatok kollektív igazsága. [...] A nemzeti jelleg a maga folyamatában hozzáférhető valóság. Az esztétikai befogadás valójában azonosságtapasztalat, s így kettős arculatú: kultúraközi alakzat és saját ha-

9 Lásd ehhez: ANGYALOSI Gergely: *Kritikus határmezsgyén*, Csokonai Kiadó (Alföld könyvek 4.), Debrecen, 1999. – A vita az „esszéisztikus” és a „tudományos” nyelvalkítás szembeállításában csúcsosodott ki.

10 Lásd ehhez: NYILASY Balázs: *A magyar irodalomértés dilemmái és feladatai a harmadik évezredben*. <http://www.mma-mmki.hu/web/kutato/muhelytanulmany>, 37–43. (2016. 07. 11.) „A zavarbaejtő elbeszélés irodalomtörténeti fabulája, látjuk, a kommunista előzményekre hivatkozva kiterjeszti és szubsztancializálja a paradigmaváltás fogalmát. A korszerű és az avított harca az irodalomtörténeti folyamatrajzok s az irodalomértés alapvető fontosságú fabulája lesz.” Uo. 39.

11 „Szegedy-Maszák legfőbb mondanója az volt, hogy a magyar irodalomtudomány hagyományosan elmulasztja a nemzetközi kitekintést, s ez a belterjes alapállás tarthatatlan az új, integrált kultúraszemlélet világában.” – Ács Margit beszámolóját a kritika-vitához is fontos adalékokat szolgáltató, 1995. őszi Debreceni Irodalmi Napokról lásd bővebben: Á. M.: *Az író kiüzetése az irodalomból*, Hítel, 2013/4., http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/3-11_0.pdf (2016. 07. 11.)

12 *A magyar irodalom története* (főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály), Gondolat Kiadói Kör, Bp., 2008.

13 A könyvről született számos recenzió közül lásd például: VASY Géza: „Minden egész eltörött”, *Magyar Napló*, 2008/4., 55–60.; VASY Géza: *Irodalomtörténetünk új kézikönyve – Kritikai jegyzetek*, Kortárs, 2012/6., 66–77.; PAPP Endre: „Rút sybarita vész”. *A nemzetnélküliség programja A magyar irodalom történeteiben*, Hítel, 2008/2., 97–118.; MÁRKUS Béla: *Ahogy esik vagy ahogy (nem) lehet* = M. B.: *Mennyei elismervény*, Nap Kiadó, Bp., 2010, 229–245.

14 GÖRÖMBEI András: *A nemzeti önismeret értékei = Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban* (szerk. FEDINEC Csilla), MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Bp., 2008, 7.

15 GÖRÖMBEI András: *Anyanyelv, irodalom, tudomány, nemzettudat* = G. A.: *Azonosságtudat, nemzet, irodalom*, Nap Kiadó, Bp., 2008, 195.

16 Lásd ehhez: *Az irodalomtudomány nemzeti jellegéről. Irodalomértésünk helyzete és a nemzeti szempontú irodalomértés esélyei. A Petőfi Irodalmi Múzeumban 2012. november 14-én tartott konferencia előadásainak szerkesztett változata* (szerk. PAPP Endre), Hítel Könyvműhely, Bp., 2014.

gyomány együttese.”¹⁷ Ez a halbwachsi és assmanni kultúrantropológiára apelláló szemlélet tagadhatatlanul szemben áll Kulcsár-Szabó Ernő, Margócsy István és Szegedy-Maszák Mihály felfogásával, és nagy múltra tekint vissza.

S. Varga Pál terjedelmes monográfiája, *A nemzeti költészet csarnokai* e „nagy múltat” veszi számba. Három versengő nemzeti narratívát különböztet meg,¹⁸ amelyek közös attribútuma, hogy az irodalomban, sőt az irodalomtörténet bibliájában csúcsosodtak ki.

Az „államközösségi program” szerint a nemzet mint alattvalók sokasága jelenik meg az államhatalom szempontjából; az „eredetközösségi narratíva” a nemesség magaskultúrájára épült, a nemzeti jelleg a téma és az ősök nyelvén való megszólalásmód teremti meg; a „hagyományközösségi paradigma” viszont – Herder filozófiájára apellálva – a nyelvi kompetenciát, a gondolkodást és a költészetet lényegileg egyneműként kezeli, mondván, hogy a nyelv eredetileg költészet, metafora; a nemzeti jellegzetesség pedig azon múlik, hogy e költői sajátosság érvényre jusson.¹⁹ Az államközösségi program voltaképpen olyasféle monolit jogközösségben és „provinciális” narratívákban ismert rá a nemzetre, mint amilyen mellett a jogelmélet egyik legkiválóbb XX. századi amerikai képviselője, Robert Cover argumentált (minél több narratíva becsatornázását követelve); s ezt szimbolizálta a birodalom népeit a Monarchiában összeolvasztani szándékozó Metternich politikája.²⁰ Ebben az összefüggésben a magyar nemzeti kultúra osztályrésze – a birodalmi sas közjogi védőszárnya alatt – az elkülönülés, a *ius particularis* autonómiájának meghagyásával.

Az eredetközösségi narratíva szimbolikus figurája a történetíró Kézai Simon, s lényege szerint a hata-

lomgyakorló nációt, a nemességet a közös genealógia tartotta össze. Toldy Ferenc, az eredetközösségi irodalomtörténet-írás nagy alakja a népköltészetről radikálisan leválasztott és idegen mintákat követő műköltészet fejlődését tartotta a nemzeti kultúra igazi narratívájának. Ahogy Dávidházi Péter fogalmazott: „A magyar írásbeli kultúra [...] olyan műfaj megjelenésére várt, amely (még) eposz és (már) tudomány egyszerre. Nem véletlen, hogy a nemzeti elvárásokra fiatal kora óta fogékony Toldy kezén az irodalomtörténet-írás éppen úgy fejlődött, hogy mindinkább megfeleljen e kettős és ellentmondásos műfaji kívánalomnak.”²¹ S. Varga Toldy Ferenc „eredetközösségi programját” elemezve egyetértően idézi Dávidházi Pétert: az irodalomtörténet-írás mint nemzeti „nagy elbeszélés” „transzcendens és világi, fenséges és okadatolható, eredetmonda és fejlődéstörténet”.²² A független államiság hiánya, valamint a nyugati fejlődés államnationalista útjának járhatatlansága miatt a jog eszméje – a reformkor egységes, liberális nacionalizmus után egyre makacsabbul – negatív konnotációkkal fonódott össze, s a politikai közösség önidentifikációs narratívái a szépliteratúra nyelvén fogalmazódtak meg. S. Varga a Coveréhez hasonló következtetésre jut: „az irodalmi műnek kiemelten fontos szerepe van egy szociokulturális nagyközönség valóságának nyelvi megalkotásában.”²³

Ezt a logikát folytatta a korszerű nemzeti irodalomeszmét, a hagyományközösségit képviselő Arany János, amikor a hiányzó őseposz megírását (az „eposzi hitelt”) állítja költői programjának centrumába. Aranynak a naiv őseposzt pótolni óhajtó igyekezete a „paideikus” nemzeti családlét emlékének helyreállításáért szállt síkra, ami több és magasabb, mint a történelmi hitelesség; transzcendentális dimenziókra nyit, hiszen „egy nemzeti közösség nem az objektív történelemben él”.²⁴ A társadalmi nomosz ugyanis, amely a realitás és a vízió, valamint – tegyük hozzá – a *Sein* és a *Sollen* közötti feszültségívet „huzalozza”, csakis a „teljes”, a nemzeti hagyományában benne élő politikai közösség javát szolgálhatja. A hagyományközösségi paradigma – az államiságtól és a származástól elmetszett – népköltészetben ismert rá a nemzeti karakterre, mivel az számára nem az alacsony regiszter volt csupán, hanem az ereden-

17 PAPP Endre: *A nemzeti irodalomszemlélet esztétikája* = P. E. *Azonos önmagával*, Hittel Könyvműhely, Bp., 2013, 114.

18 S. VARGA Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi Kiadó, Bp., 2005.

19 Herder és Humboldt alaptézise arról szól, hogy minden nemzet sajátos gondolati készlettel rendelkezik, amely voltaképpen a nemzeti nyelv. E „nyelvi miszticizmus” bírálói egy XVIII. században indult vitát folytatnak mindazokkal, akik szerint az általános „emberi kultúra”, a humanitás, a filozófia értékei a nyelv fölött állnak, azon kívül formálódnak, így nem a „csinos” nyelvalkítás révén valósíthatók meg. A filozófia nemzetközi és a poézis nemzeti jellege közti különbségtétel idáig nyúlik vissza.

20 S. Varga e tézis alátámasztására idézi gyakran az udvari ideológus Joseph von Hormayr *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* címmel, 1810–1828 között megjelent periodikáját (I–XVIII.)

21 S. VARGA idézi Dávidházi: *A nemzeti költészet csarnokai*, i. m. 273.

22 S. VARGA: *uo.* 273.

23 *Uo.* 523.

24 S. VARGA: *A nemzeti költészet csarnokai*, i. m. 533.

dően poétikus nyelvi kompetencia legteljesebb megnyilatkozása; abból a mítoszi időből, amikor a nép – bár szociálisan rétegzett lehetett – homogén kultúrában élt. Gyulai Pállal szólva: „A királynak ugyanazon hite, előítélete van, ami a koldusnak, a vezér eszmeköre nem más, ha nem is éppen a hadakozásra, de egyebekre nézve, mint a közvitézé. A társadalmi viszonyok egyszerűek, a fantázia despotizmusa hártatlan, történelem, vallás, filozófia, tudás és tapasztalat minden ága a költészetbe van olvadva.”²⁵ Arany Jánosig minden bizonyosan nemcsak az a megrögzött hiedelem vezethető vissza,²⁶ hogy a közjog a sajátos, nemzeti kultúrába be nem olvasztható idegenség, Bécs, Metternich és az „arany Kamarilla”,²⁷ hanem az is, hogy „a világra vonatkozó tudásunk legbiztosabb alapja nem valamilyen tudományosan szavatolható objektivitás, hanem az a tudás, amelyet saját kultúránk hagyományozott ránk.”²⁸

A nemzeti jelleg tehát nem követelmény, hanem kompetencia, az irodalom érzéki megjelenése, „természetes attribútuma”; e tételnek pedig a politikai közösségre nézve is vannak konzekvenciái. Kölcsey Ferenc reformkori politikai idealizmusa – „Jelszavaink valának: haza és haladás” – a szabadságharc leverésével megbicsaklott, a kiegyezés után pedig bináris kóddá hasadt. „Haladás a matériában... de haladás a lélekben: semmi” – folytathatjuk Kölcseyvel a gondolatsort.

S. Varga Pál könyvének végkicsengése, hogy a hagyományközösségi paradigmát a XX. században csak Bartók, Kodály és Kosztolányi folytatta, mára pedig a teoretikus tudás és a szabad idő kellemes eltöltésének dichotómiája kiszorította az irodalom fronétikus tudásként való felfogását. „Az uralkodóvá vált kulturális modellben a művészet, az irodalom a szórakoztatás funkciója révén különül önálló társadalmi részrendszerre.”²⁹ Ebből következik, hogy teloszát

kizárólag a politikai ideológiától kapja meg. A „nemzeti szempontú irodalomtörténet” hívei voltaképpen a hagyományközösségi paradigma kontinuitásának megszakadását igyekeznek orvosolni azzal, hogy az S. Varga által – meglehetősen szubjektív szempontok alapján – összeállított névsort okvetlenül bővíteni kívánják.

Lényegileg tehát S. Varga a hagyományközösségi paradigma megszakadását és a közösségi irodalomszemlélet megszűnését tényként diagnosztizálja. E hagyományközösség felfogható haza és haladás egyeztetett programjaként is. Annak alátámasztására, hogy e paradigma folytatása nem sporadikus jelenség, különös tekintettel a „bartóki modell” hozható fel, mint amely azt bizonyos alkotói kör tágabb értelmezésével kiteljesíti.³⁰ Haza és haladás dichotómiájának a jogtudományt is bevonó archeológiai vizsgálata mindenestre eszmetörténeti oldalról támogatná a lehetséges új irodalomtörténet-írást. Ám ez a fentiek értelmében két okból van kudarcra kárhozthatva: a posztmodern dekonstrukció irodalomtörténet-írója nem tud megszabadulni a nemzeti narratíváktól mint referenciamezőktől, az irodalom közösségi létmódját tételezők viszont nem tudják leküzdeni a nemzeti narratívák sokféleségét.

25 S. VARGA idézi Gyulai Pált: *A nemzeti költészet csarnokai*, i. m. 506.

26 Imre László ezt korábbra datálja. Bessenyei György *Tariménes utazására* utalva Horváth Jánost idézi: „Mind a jogász, s a jogtudomány, a Corpus Juris – helyesebben a csak arra szorítókozó s csak abból táplálkozó műveltség jelentette az új irodalom szemében már Bessenyei óta a haladás, a felvilágosodás egyik akadályát, s a legavultabb ócskaságot.” = IMRE LÁSZLÓ: *Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban*, Nap Kiadó, Bp., 2015, 20.

27 Lásd Nagy László *Balassi Bálint lázbeszéde* című versének részletét: „Szent vagyok, költő-vitéz, akit sebein át / gyalázott, pizskolt, gyilkolt az arany Kamarilla.”

28 S. VARGA: *A nemzeti költészet csarnokai*, i. m. 523.

29 S. VARGA: *A nemzeti költészet csarnokai*, i. m. 619.

30 Németh Lászlónak a modell alapjául szolgáló, *Magyar műhely* című eszmefuttatása (= N. L.: *Megmentett gondolatok*, Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1975, 193–205.) különös módon a nyugati-európai (természettudományos) „módszer” és a keleti-ázsiai „lélek” dichotómiájában, s ennek feloldásában mutat rá haladás és haza kettősségére. Németh Ady, Bartók, Weöres Sándor, Juhász Ferenc és Nagy László művészetét is erre hozza fel példaként. Vö.: „A művészetükben kirajzolódott feladat is hasonló: a magyarságban megtalált Európa (vagy legalább újkor) alatti anyagot az új, nyugati eszközökkel feldolgozva s megemelve, a magyar zenét s költészetet jövőnk fegyverévé s a világ közkinccsévé tenni.” Uo. 203. – „Az, aki ebbe az új műhelybe igazán mesterként tud beállani (akár lesz hatása, akár nem), egy új világ törvényhozójának érezheti magát, s nem is szólhat máshoz, csak nemzetén át az emberiséghez.” Uo. 205. – Margócsy István pedig kifejezetten eszmetörténeti előítéletekből táplálkozva bírálja Németh László, Csoóri Sándor és Kiss Ferenc modelljét, mondván, hogy a „népi”, a „népköltészeti” jelleg előírászerű rögzítése a haladásról leválasztja a hazát. Hiszen ami egyszerű és naiv, az nem lehet polifonikus és gondolatgazdag. – MARGÓCSY ISTVÁN: *Hová lett a bartóki modell a mai magyar költészetből?* = M. I.: *Eleven hattyú. Kritikagyűjtemény*, Kalligram, Pozsony, 2015, 184–194. Lásd még ehhez: GRÓH GÁSPÁR: *Van vagy nincs? A Németh László-i „Bartók-modell”*, Magyar Szemle, XVI., 2007/11–12. http://www.magyar szemle.hu/cikk/20071230_van_vagy_nincs_-_a_nemeth_laszlo_i_bartok-modell_ (2016. 08. 03.)